
A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2011-BEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A TIHANYI APÁTSÁG ALAPÍTÓLEVELE MINT A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK FORRÁSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány

Budapest, 2010. 200 lap

Témavezető: Zsilinszky Éva

Opponensek: Hoffmann István, Korompay Klára

Védés: 2011. május 24.

1. A dolgozat témája és célkitűzése. – A dolgozat témája a tihanyi apátság alapítólevelének több szempontú nyelvtörténeti vizsgálata. Legfőbb célkitűzése nyelvemlékünk nyelvi anyagának előkészítése (illetőleg az előkészítés megkezdése) egy, a korai Árpád-kor magyar nyelvének majdani, a nyelvemlékek adta lehetőségek keretei között megvalósítandó történeti szinkrón leírása számára. Ennek érdekében elsőként a nyelvemlék szövegét kellett – a megfelelő átírási mód kiválasztásával és alkalmazásával, továbbá a munkát segítő magyar fordítás elkészítésével – a nyelvtörténeti kutatások számára hozzáférhetővé tenni.

A következőkben a történeti szociolingvisztikai megközelítés egyes módszereit is segítségül hívva az alapítólevél nyelvét, nyelvi háttérét („hivatali” nyelv, kétnyelvűség, beszélt és írott nyelv viszonya), stílusát vizsgálom, majd szerzőségének kérdésével kapcsolatban teszek néhány megállapítást. Ez utóbbira azért is van szükség, mert szükségszerűen más megítélés alá esik az anyanyelvi, illetve a nem anyanyelvi beszélő által lejegyzett nyelvi adat. Úgy vélem, hogy az ún. „nyelvi környezet” feltárása nagyban hozzájárul a magyar nyelvi anyag pontosabb megismeréséhez.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezetében az oklevél által kínált anyanyelvi anyagból kiválasztott helynévi szórványok, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó oklevélbeli szövegrészletek elemzését végzem el. Középpontba állítom az etimológiát és az azonosítás lehetőségét. A vizsgálatok eszköztárát néhány általánosabb módszertani megfontolással egészítem ki. Csupán azon szórványok, kapcsolódó szövegrészletek elemzését közlöm, amelyekre vonatkozóan úgy vélem: érdemben tudok hozzátenni valamit az eddigi kutatásokhoz.

A választás azért esett a helynevekre, mert az alapítólevél szövegén belül többféle, változatosabb és teljesebb nyelvészeti megközelítést tesznek lehetővé (l. pl. a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő beillesztés), ugyanakkor azt valloam, hogy e nyelvemlék méltatlanul elhanyagolt személynévi állományának hasonlóan tüzetes vizsgálata – immár e dolgozat keretein kívül – szintén elodázhatatlan feladat (vö. NÉ. 33. 2011: 9–10).

A dolgozat utolsó fejezetében néhány, a korai Árpád-kor nyelvi rendszerének leírása felé mutató, általánosabb kérdés megfogalmazására kerül sor: valóban megkezdődött-e a

magánhangzók nyíltabbá válása az alapítólevél nyelvi anyagának tanúsága szerint; az anyanyelvi elemek beillesztésének módjai a latin mondat szintaktikai szerkezetébe; a magyar nyelvi elemek részvétele a szövegkohézió megteremtésében stb.

2. A kutatásban alkalmazott módszerek. – A kiválasztott anyag nyelvi elemzésében a hagyományos módszerek (így a nyelvi rendszer, a nyelvi változások, a szinkronia és diakronia törvényszerűségeinek figyelembevétele, az összehasonlító nyelvtudomány módszerei stb.) alkalmazása természetesen elsődleges. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a bemutatandó nyelvi adatok az oklevélszövegben jellemzően nevek-ként jelennek meg, ennek következtében egyes esetekben nem zárhattam ki a történeti névtudomány megközelítésmódjait. Mégis – mivel elemzésem nyelvtörténeti célzatú – néhány indokolt esettől eltekintve nem tértem ki a névadás, névhasználat kérdéseire, névrendszertani és névszociológiai szempontokra, illetve a történeti névtan egyéb aspektusaira. Mindezeket a vizsgálatokat kiválóan összefoglalja HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben megjelent monográfiája (A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen), mely az alapítólevélre elsősorban mint helynévtörténeti forrásra tekint.

Vizsgálódásaimat minden esetben az adott kérdésre (nyelvi elemre) vonatkozó korábbi szakirodalom áttekintésével és mérlegelésével kezdtem. S bár a dolgozat egyes fejezetei eltérő metodikai megközelítéseket kívántak meg, a továbbgondoláshoz három általánosan alkalmazott módszertani szempontot érvényesítettem.

2.1. Az újabb adatbázisok használata. – A vizsgálatokba bevonható forrásanyag az utóbbi időben – a történeti és szinkrón névgyűjtemények, a bőségesen rendelkezésre álló digitális okmánytárak révén – nagyságrendekkel megnőtt. Az ekként felhalmozott adatbázisok részint közvetve, részint közvetlenül is szolgálják a Tihanyi alapítólevél magyar nyelvi elemeire vonatkozó kutatásokat. Közvetve elsősorban analógiákat kínálnak, közvetlenül pedig egyfelől – kiváltképp a szinkrón helynévtárak – a helynevek (nem ritkán akár mikrotoponimák) azonosíthatóságát tehetik lehetővé, másrészt – elsősorban a történeti források – a nevek életére, alaktan (és rendszerszerű) változásaira vizsgálhatnak rá. Az egyes elemzések számos példával igazolják ezen adatbázisok felhasználásának a kutatás szempontjából hatékony és eredményes voltát.

2.2. A szöveggörnyezet. – A magyar nyelvű szörványokat a nyelvtörténeti kutatás – szemben a történettudományi és diplomatikai vizsgálatokkal – kezdettől fogva jellemzően az idegen nyelvű szöveggörnyezetből kiemelve vizsgálta. Vizsgálataim során kiderült, hogy a szűkebb és tágabb szöveggörnyezet több szempontú tanulmányozása az alapítólevél anyanyelvi anyagára vonatkozóan is számos újabb meglátáshoz, eredményhez vezethet.

2.3. Az interdiszciplináris megközelítésmód. – A dolgozat nagy hangsúlyt helyez a korábbi vizsgálatokhoz képest jóval szélesebbre tárt interdiszciplináris megközelítésmódra. Korábban jórészt a társtudományok (különösen a történelemtudomány, a történeti földrajz, a történeti hidrológia) hasznosították a nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeit. Ma kétirányú lett a kapcsolat, kiváltképp az etimológiai, a szó- és jelentéstörténeti (és természetesen a névtani) kutatások támaszkodnak különösen is más tudományágak eredményeire. Vizsgálódásaimban gyümölcsözően alkalmazhattam – a nyelvészeti társtudományokon túl – a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történelemtudomány, a történeti

földrajz, gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet, valamint a történeti hidrológia eredményeit, melyeket részben a mérvadó szakmai publikációkból, részben az adott tudományágak jeles képviselőivel folytatott konzultációkból merítettem.

3. A kutatások eredményei

3.1. A szövegközlés. – Az alapítólevél szövegére vonatkozóan elsőként MELICH JÁNOS (1914) mutatott rá arra a tényre, hogy a történeti tudományok keretében kidolgozott és alkalmazott forrásközlés nem alkalmas teljes körű nyelvészeti vizsgálatok végzésére. A Tihanyi alapítólevélnek, e kiemelten fontos nyelvemlékünknek ennek ellenére nem készült olyan átírása, amelyre valamennyi nyelvi szint nyelvtörténeti vizsgálata során hagyatkozhatnánk.

Dolgozatom két átírást is tartalmaz. A fejezetek közé illesztve az alapítólevél betű szerinti átírását közlöm, a dolgozat végéhez pedig betűhű átírását csatolom. Ez utóbbi átírás tartalmazza a teljes – az alapítólevél szövegközlésének történetében eddigi legrészletesebb – filológiai apparátust.

Az átírás során több kisebb pontosításra is alkalmam nyílt. Így például az *ugrin* melletti birtok leírásának elejéről töröltem a hagyományosan ide helyezett rekonstruált tagoló jelet, ezzel természetesen a szövegtagolás megváltozott. Módom nyílt továbbá elolvasni az alapítólevél hátoldalán korábban értelmezhetetlen „XInpula-” átírás alatti eredeti *Vna urna* szókapcsolatot, és ennek nyomán fény derült az átíró szándékára és a felülírás értelmezésére.

3.2. A fordítás. – Az alapítólevél fordítása során arra törekedtem, hogy az eredeti írásmódban meghagyott szórványok lehetőleg gördülékenyen simuljanak bele a fordítás mai szövegébe. Ez az eljárás számos esetben készített állásfoglalásra, például a gyakran alig eldönthető köznévi-tulajdonnévi státusz határozza meg a névelőzés mikéntjét. Hasonló dilemma elé állított a nyelvileg eltérően megítélt helynevek beillesztése.

Egyes kifejezések fordítását hosszas mérlegelés előzte meg. Így például a *fuk* vízfolyás leírásában szereplő *namque*, melynek elsődleges (és a klasszikus latinban kizárólagos) magyarázó köztársasági magyarázóként való alkalmazására építette a korábbi szakirodalom a balatoni rév (*portus*) és a folyócskán lévő átkelő (*transitus*) azonosságát. A problémát a *namque* középlatinban felvett újabb funkciója oldja fel: 'pedig'.

3.3. Az etimológiai vizsgálatok eredményei. – Az etimológiai vizsgálatok során – a nyelvi adatok nyelvtörténeti használhatósága és megbízhatósága érdekében – érzékenyen meg kívántam különböztetni az etimológiák erősségi fokát. Az „etimológiák erősségi skáláján” legalsó fokozatként az **etimológiai ötletet** jelöltem meg, amely a kutató intuícióján alapszik, azonban – jellemzően megerősítő, párhuzamos adatok hiányában – nem igazolható. A következő fokozat a **lehetséges etimológia**. A lehetséges etimológia – akár önmagában áll, akár etimológiai alternatíva – további adatokkal támogatható, azonban akár a párhuzamos adatok természete alapján, esetleg más „esélyes” alternatíva jelenléte miatt csupán feltételezés marad. Harmadik fokozatként a **valószínű etimológiát** vettem fel. A valószínű etimológia mellett erős érvek szólnak, melyeket a nyelvészeti igazolás lehetősége mellett gyakran a társtudományok érvei is erősítenek. Mindazonáltal ez esetben vagy nem sikerül meggyőzően minden kételyt eloszlatni, vagy nyitva maradhat a

képviselt etimológiához képest jóval gyengébb alternatíva. Végezetül az etimológiai skála legerősebb foka a **biztosnak tekinthető etimológia**. (A kategória elnevezése KOROMPAY KLÁRA opponensi véleménye nyomán módosult.)

E skála felvételét és alkalmazását elsősorban abból a szempontból látom hasznosnak, hogy jelezze az egyes nyelvi adatokra épülő – elsősorban nyelvtörténeti – következtetések megbízhatóságának fokát, illetve hogy egy bizonytalan etimológia ne válhassék tankönyvi tétellé, és ezáltal ráépülő, biztosnak gondolt következtetések alapjává, amint történt ez például az *asauuagi* szórvány esetében.

Saját etimológiai vizsgálataim során egy paleográfiai alapú ötletet kínálok az *ecli* szórvány esetében, melyre nézve fölvetem, hogy esetleg az *equi* rövidítéséből származó szóalak. Ennek nyomán a *portus ecli* esetleg *portus equi*, azaz: 'lórév'. Az azonosítással összefüggésben lehetséges etimológiát látok a *kangrez* szórvány vonatkozásában. Valószínű etimológiaként tartom számon *p&ra* görög köznévi eredetét ('sziklába vájt szerzetesi lakóhely'), míg vele párhuzamosan biztosnak tekinthető a szintén görög, személynévi (szentnévi) eredetű *Tihany* helynevünk etimológiája.

3.4. A helynév-azonosításra vonatkozó vizsgálatok eredményei. – A helynevek azonosítása (a denotatív jelentés megadása) terén szintén több eredményről adhatok számot. Vizsgálataim során megerősítést nyert a *petrá*-nak a Tihanyi-félszigeten található, ún. Barlanglakásokkal történő azonosítása. Pontosítottam, további érvekkel is megtámogatva a Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút vonalát, melynek segítségével kissé pontosabban lokalizálhatjuk a *mortis* nevű birtok egykori elhelyezkedését. Újabb felmerült források alapján *lupa* azonosítása is megtörtént, mellyel igazolást nyert HOFFMANN ISTVÁN gondosan kidolgozott hipotézise (2010: 93–4). A *bagat mezee* szomszédságában elterülő két érintkező birtoktestet néhány határpont és a *lopdí* nevű tó mai megfeleltethetősége, valamint egy közvetett birtoktörténeti érv alapján Somogyban, Segesd határában sejtem.

4. Adalékok a korai Árpád-kor magyar nyelvének történeti szinkrón leírásához. – A dolgozat – további előkészítő munkák híján – még nem vállalkozhatott a 11. századi magyar nyelv teljesebb történeti szinkrón leírására, azonban néhány részletet (mintegy mutatóanyagként) igyekszik feltárni. Ezek: 1. Amellett érvelek, hogy az *[u] > [o]* és az *[o] > [a]* nyíltabbá válás (egyebekben későbbre datált) 11. századi jelentkezése nem igazolható, az erre felhozott két alapítólevélbeli szórvány helyesírási változatai más okokra vezethetők vissza. 2. Az ómagyar hangváltozások közé felveendő a következő: a egyes hangrendű, utolsó szótagjában – bármilyen eredetű – palatális *i*-t tartalmazó szavak utolsó szótagi *i*-je tendenciaszerűen illeszkedik (ezzel együtt labializálódik), majd bekapcsolódik az *[u > o]* nyíltabbá válás folyamatába. Véleményem szerint ide sorolódik (és nem latinizáció eredménye) az alapítólevél *balatin ~ bolatin* (> *Balaton*) és *sumig* (> *Somogy*) szórványa is. 3. A szórványok szövegbe illesztése kizárólag morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel történhet. Ezek lehetséges „szabályos” és „szabálytalan” formáit tekintem át rendszerszerűen. 4. Bemutatom az oklevélszövegekben igen gyakori (olykor az értelmezést is befolyásoló) appozíciós szerkezetet. 5. Szokatlannak tűnik latin nyelvű oklevélszövegben a szöveggrammatikai vizsgálódás. A szövegkohézió megte-remtését azonban magyar nyelvi elemek is biztosítják, így a dolgozat utolsó fejezete efféle vizsgálatra tesz kísérletet.

5. Kitekintés. – A kutatások természetesen továbbra sem tekinthetők lezártak. A jövőbeni feladatok között – a nyelvi szintek mentén haladó rendszeres feldolgozás folytatásán túl – megemlítendő a korai ómagyar kor kétnyelvűségének, az ebből fakadó nyelvi kölcsönhatások és interferenciajelenségek, továbbá az írásbeliség-szóbeliség kapcsolatának még kiterjedtebb vizsgálata. A kutatásokba bevonható újabb megközelítésmódok között pedig legújabbként a történeti pszicholingvisztika említendő, mely – az eddigi kutatások tükrében – hozzájárulhat a nyelvi kapcsolatok árnyaltabb feltárásához, illetve további történeti szociolingvisztikai következtetések megfogalmazását teheti lehetővé.

BÉNYEI ÁGNES:
HELYNÉVKÉPZÉS A MAGYARBAN
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvstudomány
Debrecen, 2011. 133 lap
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Hegedűs Attila, Tóth Valéria
Védés: 2011. május 27.

1. A magyar névtudományban a helynevek vizsgálata során többféle közelítésmód érvényesül. Leggyakrabban egy-egy terület névállománya alkotja az elemzés tárgyát, de nagy hagyománya van egy adott névadási típus vizsgálatának is. Disszertáciomban én ez utóbbi megközelítést választottam: egy névtípusnak, a helynévképzéssel alakult helyneveknek a vizsgálatát végeztem el. Ezt a témaválasztást elsősorban az indokolja, hogy – noha a helynevek körében a képzéssel keletkezett nevek aránylag nagy hányadot tesznek ki – átfogó vizsgálatuk ez ideig nem valósult meg. A nyelvtörténeti korszakokat tekintve a korai ómagyar kor különösen fontos időszak volt ennek a névtípusnak a szempontjából: becslések szerint több mint 12% a képzéssel alakult helynevek aránya ebben az időszakban.

A korábbi névtani szakirodalomban a következő képzőket tartották a helynevek képzése szempontjából jelentős szerepűnek: *-d(i)*, *-t(i)*, *-gy*, *-i*, *-s*. A későbbi szakirodalom (TNyt.) a *-d* ~ *-gy*-t, az *-s*-t, az *-i*-t és a *-ka/-ke* képzőt említi mint helynévképző funkcióval bíró formánst. Ezt a felsorolást BENKŐ LORÁND később néhány további képző felvételével egészíti ki: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j* (*-aj/-ej*), *-n* (*-m*), *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* (ő tehát képzőbokrokat is idesorol). A dolgozatban ezeken kívül vizsgáltam még az *-ó/-ő*, a *-ság/-ség*, az *-ás/-és*, valamint a *-cs* képző helynévalkotó szerepét is.

Helynévképzős nevek már a legelső nyelvemlékeinktől kezdve megtalálhatók okleveleinkben, ezért a névtípus kialakulásának idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a helynévképzés mint helynév-alakulási mód a nyelvemlékes koron belül a korai ómagyar korban volt a legelterjedtebb. Bár későbbi időszakokból is vannak idevonható példáink, a kései ómagyar kortól egyértelműen az összetett nevek arányának növekedése figyelhető meg. Természetesen a legtöbb esetben a képzők produktivitása továbbra is megmarad, és az egyes névadási formák egymás mellett élnek tovább.

Fontos megemlíteni, hogy a névadásban mindig is jelentékeny szerepük volt a névmodelleknek, más szóval egy-egy új helynév létrehozására mindig erősen hat a meglévő

nevek mintája, analógiája. Ez a minta lehet szemantikai és morfológiai is. Ez utóbbi, vagyis hogy a név alakilag is beilleszkedjen a meglévő nevek rendszerébe, különösen fontos ahhoz, hogy az új név könnyen felismerhető legyen helynévként, azaz kellően „névszerű” legyen.

A helynévképző funkciót három esetben szokták feltételezni. Leginkább ott, ahol a képzőnek konkrétan a helynév létrejöttében volt szerepe, vagyis ahol a képző funkciója a közszavaknak vagy más lexémáknak tulajdonnévvé (helynévvé) formálása, a helynévi érték nyilvánvalóvá tétele. (Pl. az *Agárd* név esetében világos, hogy a képzőnek a helynév létrehozásában van szerepe.) Idevonható továbbá az a szintén rendkívül nagyszámú név, amelyekben a képző utólag kapcsolódott hozzá egy már létező helynévhez (analogikusan, azaz a meglévő névmodellek hatására, pl. *Füzes* > *Füzesd*). Ilyenkor a képző funkciója ismét csak a névszerűség biztosítása. A harmadik eset, amelyben az elemzők jogosan feltételezik a megszokottól eltérő, speciális helynévképző funkciót, amikor ugyanazon a szótón több képző is váltakozik (lényegében mindegy, hogy a nevek tényleges denotátuma megegyezik-e, pl. *Almás*, *Almád*, *Almágy*). A váltakozás során a képző helyén nemegyszer tipikus településnévi utótag (*-falva*, *-telke*) is megjelenhet. Ilyenkor legtöbbször azzal az érveléssel találkozunk, hogy a képzők (valamint az említett utótagok) jelentése, funkciója ezekben az esetekben nyilvánvalóan ugyanaz, hiszen szinonim nevekről van szó, ráadásul a jelentés eltér a köznevek körében megszokottól. (Ilyen pl. a Bihar megyei *Kasza* ~ *Kaszád* településnév, amely a 16. században *Kaszafalva*, *Kaszatelek* néven is szerepelt.)

Helynévképzőinkre általánosságban igaz, hogy nem csupán ebben az egy jelentés-árnyalatban éltek a magyar nyelvben, hanem eredetileg valamilyen más funkcióban (személynév-, gyűjtőnév- vagy valamivel való ellátottságot kifejező képző) szerepeltek. Mivel az ilyen jellegű szavak különösen gyakran szerepeltek helynevekben, belőlük idővel másodlagosan elvonódott egy 'hely'-féle jelentés. Innentől kezdve már az eredeti funkciótól függetlenül is képesek új lexémákat (azon belül tulajdonneveket, helyneveket) alkotni. Éppen ezért szokás velük kapcsolatban egyfajta szófajjelölő szerepről beszélni: az alapszó helynévi státusa egyértelműen a képző hozzákapcsolódásával teremődik meg. Terminológiai szempontból a képzőt tartalmazó nevek között el szoktak különíteni lexikális-morfológiai szinten képzős, illetve keletkezéstörténeti szinten képzett helyneveket. A szempontok elkülönítése azért lényeges, mert a két fogalom nem minden esetben fedik egymást, hiszen képzős nevek nemcsak helynévképzés útján jöhettek létre, hanem például ellipszissel, bővüléssel, hasadással is.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy dolgozatomban nem foglalkoztam minden, a földrajzi nevek körében névalkotó szerepű elemmel, csak azokkal, amelyeket grammatikai funkció szempontjából is képzőnek lehet tekinteni. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a szakirodalomban tágabb értelemben alkalmazott *névformáns* terminus a hagyományos értelemben vett képzők mellett magában foglalja pl. a *-k* többesjel, az *-é* birtokjel, bizonyos határozóragok vagy éppen jellegzetes, általában földrajzi köznévi utótagok (*-falva*, *-telke* stb.) ilyen szempontú felhasználását is.

Vizsgálatom kiindulópontja a korai ómagyar kor (elsősorban GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzá”-nak adatai alapján), mivel a képzők kialakulását mint folyamatot szeretném bemutatni, és mivel a mai magyar névrendszer alapjai ekkortól követhetők nyomon. A „Korai magyar helynévszótár” és a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című munkák is az említett korszakra koncentrálnak,

továbbá az adatokat nyelvészeti szempontból dolgozzák fel, így ezek használata is célszerűnek bizonyult. Emellett, ahol szükséges, kitérek a képzők későbbi előfordulására is (pl. amikor eleve csak a kései ómagyar kortól vannak az adott képzőre adatok, de máskor is, amikor a változásvizsgálat vagy a produktivitás idejének megállapítása szükségessé teszi). A későbbi korokra vonatkozó megállapításokat többek között az „Anjoukori okmánytár”, a „Zsigmondkori oklevéltár”, CSÁNKI DEZSŐ „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában” című munkája, valamint a FNESz. adatai alapján tettem. Ezenkívül felhasználtam különböző névtárak, névgyűjtemények adatait is. Az egyes fejezetekben szereplő adatok így nem képeznek zárt állományt, minden esetben olyan korpuszt vettem alapul, amely az adott jelenség vizsgálatához optimálisnak tűnt.

A névállomány vizsgálatát a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési modell alapján végeztem el. A nevek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai jellemzőit azonban nem elkülönítve mutatom be, hanem a két szempontot egymás mellett alkalmazom. Ennek célja, hogy láthassuk, egy-egy képző használata milyen funkcionális kategóriákra, illetve mely helynévfajtákra terjed ki.

2. Dolgozatom két nagyobb egységből áll. Az első rész a helynévképzők elméleti kérdéseivel, a helynévképzők és a helynévképzés általános problémáival foglalkozik (a helynévképzés fogalma, sajátosságai a képzők rendszerén belül, a produktivitás kérdése), valamint itt olvasható a képzett helynevekkel foglalkozó korábbi szakirodalom megállapításainak összegzése, nemzetközi kitekintéssel kiegészítve. Amellett, hogy más nyelvekben (pl. a finn) találunk kifejezetten csak helynevek létrehozására alkalmas képzőt, minden nyelvben megtalálhatóak ún. névformánsok, amelyek lehetnek képzőelemek, de akár funkciótlan névvégződéses is, amelyeket a gyakori használat felruházott a helynévképzés funkciójával. Sokszor a valódi képző és az összetételi utótag között is nehéz különbséget tenni, hiszen arra is találunk példát, hogy egy összetételi elem elveszti eredeti (alaki vagy jelentésbeli) önállóságát, és toldalékká válik.

A nemzetközi példák vizsgálata az egymás mellett élő névrendszerek egymásra hatására is ráirányítja a figyelmet (pl. lehetséges-e képzők kölcsönzése; névátvétel esetén milyen alaki eszközökkel történik a nevek beilleszkedése az átvevő nyelv névtani rendszerébe). Az, hogy egyes helynévtípusok lehetnek adott időhöz vagy helyhez köthetők, segítheti az utólagos kronologizálást, illetve rávilágít az egyes alakváltozatok területi kötöttségére.

Az egyes konkrét képzők vizsgálata előtt található még a helynévképzők esetleges alakváltozatainak problematikáját tárgyaló áttekintés (vagyis annak kritériumai, hogy mikor lehet két képzőt egymás alakváltozatának tekinteni, és mikor van szó két önálló képzőről; itt a korábban alakváltozatokként kezelt *-d/-gy*, *-i/-j*, és *-s/-cs* képzők önállósága mellett érvelek), valamint a helynévképzők szerepét a fiktív nevek körében és a hivatalos névadásban tárgyaló fejezet. A fiktív nevek összegyűjtése (főként szépirodalmi példák alapján) rávilágít arra, hogy ezek keletkezési módja többnyire megegyezik a valódi nevekével, hangszerkezetükben és használati értékükben is a valódi helynevekre hasonlítanak. A képzők tehát fontos szerepet játszanak az új helynevek létrehozásában és a névrendszerbe való beilleszkedésben (pl. a különböző jellegzetes elő- és utótagok mellett). Ugyanez állapítható meg a hivatalos helynévadás adatait vizsgálva. Sőt, megkockáztatható az az állítás, hogy (éppen azért, hogy az így létrejött nevek könnyebben eleget tegyenek a helynévszerűség kritériumának), a névformánsok a természetes névanyagot felülmúló arányban vehettek részt a névalkotásban.

3. A dolgozat második nagyobb egységében történik a helynevek keletkezésében részt vevő képzők egyenkénti vizsgálata, vagyis az egyes konkrét képzők helynévképzésben betöltött szerepének bemutatása, történetük, kialakulásuk, valamint funkcionális és kronológiai vonatkozásaik elemzése. A képzőket a történeti előfordulásuknak, valamint belső rokonsági összefüggéseiknek megfelelően veszem sorra.

Eredetüket tekintve egyelemű helynévképzőink: az *-s*, a *-d*, a *-gy*, az *-i*, a *-j*, az *-n*, az *-ó/-ő* és a *-cs* az uráli (finnugor) alapnyelvre vezethetők vissza. Néhány (kisszámú) képzőbokrunk, az *-sd* és az *-nd* pedig belső nyelvi fejlemény: az *-s* és a *-d*, valamint az *-n* és a *-d* összekapcsolódásával alakult ki. Több szempontból kivételt képez a *-ka/-ke* és a *-ság/-ség*, melyek az előzőekhez képest viszonylag kései megjelenésűek (15–16. század). Emellett a *-ka/-ke* elterjedésében külső (szláv) hatás is kimutatható, a *-ság/-ség* pedig elsősorban egyetlen névtípusban, a tájnevek képzésében használatos.

Talán a legtipikusabb és leggyakrabban használt helynévképzőnk a *-d*, amely nemcsak településnevekben, hanem víznevekben, valamint egyéb mikrotoponimákban is elterjedt volt (hasonlóképpen a *-gy*, de ennek produktivitása korán megszűnt). Ezzel szemben az *-i* és a *-j* elsősorban inkább településnevekben szerepelt, bár a *-j* produktivitása ugyancsak korábban visszaszorult. Ma is gyakran használatos helynevek (elsősorban mikrotoponimák) alkotására az *-s* és az *-ó/-ő*, de ezek helynévképző szerepét az egyéb lehetséges (szintén még aktív) funkcióik miatt nehéz pontosan elkülöníteni, behatárolni.

4. A korai ómagyar kor gyakoribb helynévképzői lehetőséget biztosítottak a helynévfajták, sőt a településnév-típusok terén jelentkező sajátosságok érzékeltetésére is. Ez utóbbi szempont alapján azt figyelhettük meg, hogy bizonyos szemantikai típusok általában képző nélkül fordulnak elő. Például szinte alig szerepel képző a patrocíniumi településnévadásban, és a törzsnévi eredetű helynevekben is ritka, többnyire másodlagosan jelentkeznek, míg más szemantikai típusú településnevek létrehozásában (pl. a birtoklást kifejező személynévi, népnévi csoportban) a helynévképzés igen jelentős szerepet tölt be.

BÁRTH M. JÁNOS:
SZÉKELYFÖLDI TÖRTÉNETI HELYNEVEK NYELVI ELEMZÉSE
NÉVFÖLDRAJZI VIZSGÁLATOK SZABÓ T. ATTILA
ERDÉLYI HELYNÉVTÖRTÉNETI ADATTÁRÁBAN

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvtudomány

Budapest, 2010. 237 lap + CD-melléklet

Témavezető: Korompay Klára

Opponensek: Hoffmann István, Bíró Ferenc

Védés: 2011. május 31.

1. A dolgozat témája, módszere, forrásai. – Egy terület helynévanyagának elemzése többféle módon lehetséges, hiszen a helynevek – és általában a tulajdonnevek – több tudományág érdeklődésének metszéspontjában állva, egyszerre vallanak a névadás

és a névadók nyelvi, történelmi, társadalmi és kulturális háttéréről. A névelemzésben a nyelvi megformáltságra, az időbeliségre, társadalmi háttérre, térbeliségre vonatkozó következtetések különböző hangsúlyokat kaphatnak. Alapvetően befolyásolja a névvizsgálatokat a feldolgozott forrásanyag, adattár nagysága: a történeti és jelenkori névadatokat tartalmazó névgyűjtések gyarapodása, az adatok nagy száma elősegítette a kutatások kiszélesedését, de összefoglaló feldolgozások ritkán születtek a monumentális adattárak nehezen kezelhető volta miatt.

Doktori disszertációm SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésére épül; e munka csak a 2000-es években látott napvilágot könyv formában. A kiadványsorozat közzétételével egy időben vált általánosan elfogadottá az a korábban is többször felmerült igény, hogy informatikai eszközökkel legyenek megszólaltathatók a nyelvi adatok tömegeit tartalmazó gyűjtemények. Ezért már a kiadás, szerkesztés közben megindult egy számítógépes helynévadatbázis kialakítása a sorozat anyagából, valamint egy többféle igényt kiszolgáló keresőszoftver fejlesztése, amely alkalmas az adatok hatékony lekérdezésére és ábrázolására.

Mivel a kéziratos gyűjtés közzétételében, az informatizált változat tervezésében és a feldolgozás folyamatában is részt vehettem, ez a disszertáció is ennek a munkának a tanulságain alapul. A dolgozat adattárának területi határai a kiadott kötetekhez igazodnak: a történeti Udvarhely, Csík és Háromszék vármegye településeinek névanyagát rendeztem a létrehozott szoftver segítségével, s így a Székelyföld legnagyobb részét lefedő adatbázishoz jutottam.

Az adattár sajátosságai és a felhasznált számítógépes eszközök lehetőségei indokolták, hogy a dolgozat vizsgálati szempontjai között legerősebben a névföldrajzi kérdések érvényesüljenek. Az efféle kutatások az elmúlt néhány évtized hazai és külföldi szakirodalmában hármassal bukkantak föl. 1. Nagy hagyományokkal rendelkezik az a kutatási irányzat, amely a nevek területiségéből végső soron történettudományi, népesedéstörténeti tanulságokat állapít meg. 2. A névföldrajzi művek nagy része a nyelvjárások jellemzésére, nyelvjárástörténeti-nyelvtörténeti vizsgálatára alkalmazta a lokalizált nyelvi anyagként jól használható földrajzinév-gyűjtéseket. 3. A névkutatók egy része arra is vállalkozott, hogy a névadás rendszerszerű jellemzőit, a nevek belső tulajdonságait vizsgálja meg földrajzi szempontból. Ezek a kutatások felvillantották a névadás területiségének, a „névjárások”-nak a nyelvjárásokhoz hasonló ábrázolási lehetőségét. A disszertáció mindhárom (történeti, dialektológiai-nyelvtörténeti és névtani) irányzat hagyományait követi, hiszen ezek az egyes jelenségek hangtani, szóképzleti, névszerkezeti-tipológiai leírásában nem is választhatók külön teljes mértékben.

A Székelyföld névtani, nyelvjárási sajátosságai mindig kitüntetett figyelmet élveztek a történettudomány részéről, hiszen kronológiai és etnikai következtetések is levonhatók belőlük a korai, források nélküli korszakokról. A történeti helynévadatok felhasználhatók a 20. századi nyelvjárási állapotok előzményeinek feltárására. Az összevetésben nagy segítséget nyújt a „Magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, a nemrégiben kiadott „A romániai magyar nyelvjárások atlaszá”-nak, valamint a „Székely nyelvöldrajzi szótár”-nak az informatikai eszközökkel feldolgozott változata. A nevek lexikai, tipológiai, szerkezeti tulajdonságai egyszerre vallanak a vizsgált nagytáj helynévadásának általános jellemzőiről, belső tagolódásáról, és párhuzamba állíthatók a magyar nyelvterület más részein végzett hasonló elemzésekkel.

2. A dolgozat felépítése

2.1. A disszertáció első fejezetében a kutatás előzményéül szolgáló szakirodalmat tekintem át a névföldrajzi vizsgálatok célja, irányultsága szerint. A tudománytörténeti áttekintés következő fejezetében a számítógépes dialektológia és névkutatás eddigi eredményeit és jelenlegi tendenciáit ábrázolom, végül a Székelyföld helyneveinek kutatástörténetéről adok áttekintést.

2.2. A disszertáció második fejezetében a disszertáció névadatainak forrását, SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtését és a székelyföldi adatok feldolgozásának módját, az informatizált adattár felépítését és a létrehozott kezelőszoftver működését mutatom be.

SZABÓ T. ATTILA könyv formában kiadott történeti helynévgyűjtésének informatizált feldolgozásához egy olyan számítógépes felület jött létre, amely maximálisan alkalmas a tulajdonnevek és alkotóelemeik több szempontú keresésére, csoportosítására és a kapott csoportok elemzésére, rendezésére időbeli-térbeli elhelyezkedésük alapján. Az informatizálás első fontos részfeladataként ezek helyett elkészült egy olyan kódrendszer és egy hozzá kapcsolódó betűkészlet, amelyben minden szükséges alapjel és mellékjel megtalálható. A névtestek egyéb szövegrészeketől való elkülönítését manuálisan kell megoldanunk: egyedi döntések segítségével választjuk ki és minősítjük (névfajták szerint) a szövegben található adatokat. A háromszéki, csík-, gyergyó- és kászonszéki, valamint udvarhelyszéki területről az „Olló” nevű program segítségével több mint 45 000 helymegjelölést, névadatot sikerült kijelölni. A fájlokra tagolt, névfajták szerint annotált helynévgyűjteményből egy adatbázis jön létre, amelyben nevekre, szavakra, betűkapcsolatokra kereshetünk; az egész adatbázist vagy a találati listát szűkíthetjük a megadott névfajták, évszámok, településkódok alapján; a kereséskor-szűkítéskor kapott adatokat különböző módon csoportosíthatjuk és elmenthetjük; és az eredményeket térképre vetíthetjük.

A különböző keresési lehetőségekkel (az archaikus írásváltozatok figyelembevételével, a keresőkérdések kombinálásával, a nem kívánt találatok tiltásával, a települések, időszakok szerinti szűréssel) az adatok hatékonyan előhívhatók. A találati listák csoportosítása a névtani elemzésre, rendezésre is alkalmat ad. A program leghasznosabb funkciója mégis az, hogy a kapott eredmények, illetve csoportjaik interaktív térképeken ábrázolhatók. Így a névföldrajzi ábrázolás minden névtípus, szócsoport, jelenség vizsgálatának állandó kiegészítőjévé válik. Az adattár bemutatásának utolsó részében denotátumfajták, időrend, megyei egységek és települések szerint jellemzem az adatok számát, eloszlását.

2.3. A doktori dolgozat harmadik fejezete a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit mutatja be a székelyföldi helynevekben, a hangtani jelenségek, a névalkotásban felhasznált szókészlet és a névszerkezeti típusok térképes megjelenítésével.

A hangtani jelenségeket bemutató rész példái egyben a nyelvjárási atlaszokkal való összevethetőséget is ábrázolják. Helynevekben is megnyilvánuló *ő*-zésre kevés adatot találunk. Az *irtás* archaikus *orotás* formája viszont gazdagon adathozható a földrajzi nevek-ből, bizonyítva, hogy ez a forma a 20. századi nyelvállapotot tükröző atlaszokban rögzített előfordulásoknál nagyobb területen és nagyobb számban létezett a nyelvjárásokban. A *bikk* és *bükk* változatok hasonló földrajzi elterjedést mutatnak a helynevekben, mint a

nyelvjárásokban. Két történeti korszak elkülönítésével viszont láthatóvá válik az archaikusabb illabiális változat visszaszorulása. A *lyuk ~ lik* adatok a *ly* fokozatos eltűnéséről tanúskodnak a történeti helynévadatokban. A *bodza* helynevekben megjelenő különféle változatai a nyelvatlaszokhoz hasonló elterjedést mutatnak, és a székelyföldi nyelvjárási jellegzetességek dunántúli kapcsolatait erősítik.

A szóföldrajzi rész bevezetésében kitérek a névalkotásban legfontosabb szerepet játszó földrajzi köznévi csoport definiálási, osztályozási kérdéseire, szakirodalmi előzményeire. Ezután a legfontosabb földrajzi közneveket mutatom be, valamennyi lexéma előfordulásainak térképes megjelenítésével, eredetük, gyakoriságuk, jelentésük megadásával. Legrészletesebben a névföldrajzi tulajdonságaikat foglalom össze, külön kitérve a történeti összefüggésekre. Egy jellegzetes csoport, a testrésznévből alakult földrajzi köznevek székelyföldi jelentőségét (*oldal, hát, fark* stb.) külön is elemzem. A szóföldrajzi vizsgálatok szélesebb körre való kiterjesztését, a földrajzi köznevek jelentés-meghatározásának problematikáját a *vápa* szóról írt esettanulmányban mutatom be; a szó a Székelyföldön nagy arányban fordul elő bemélyedések megjelenésére.

A dolgozat elemző részének harmadik egységében a névszerkezeti, névtipológiai vizsgálatok névföldrajzi aspektusát villantom fel. Elsőként a történeti helységnevtipológia azon kategóriáit vetítem térképre, melyeknek kiemelkedő jelentőségük van a terület betelepülésének meghatározásában. Ezután a településnevek egy jellegzetes változásának földrajzi képét szemléltetem: az időszakos *-falva* utótaggal való kiegészülést. A névszerkezeti típusok közül a birtokos jelzős szerkezetű neveket a *patak* lexémát tartalmazó folyóvízneveken keresztül vizsgálom. Végezetül az ún. határozós szerkezetű nevek tulajdonságait mutatom be (pl. *Vizremenő, Felmenő, Alájáró*), amelyek a történeti adatok között feltűnően nagy számban bukkannak föl, és esetükben nem könnyű a név vagy alkalmi körülírás mivoltuk eldöntése. Az ilyen szerkezetekben előforduló lexémák (*menő, jövő, szökő, kelő* stb.) területi eloszlását táblázatos formában csoportosítva közlöm, így a számtalan adat mögött a nagyobb területi egységek közti különbség is felfedezhető. A vizsgált adatokat a jelenkori helynévgyűjtésekből előkerülő párhuzamaikkal összevetve úgy tűnik, hogy ez a névtípus az írott forrásokban jócskán felülreprezentált az élőbeszédbeli használathoz képest.

3. Eredmények. – Disszertációm kiindulópontja az a gondolat volt, hogy az óriási nyelvi adattömeget felhalmozó gyűjtemények megszólaltatását az informatikai feldolgozás segítheti igazán. A számítógépes dialektológia többek között a különböző nyelvföldrajzi atlaszok adatainak együttes értelmezésével, látványos térképi megjelenítésével érhet el jelentős eredményeket. SZABÓ T. ATTILA helynévgyűjtésének kiadási és informatizálási munkálatai kapcsán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a számítógépes eszközök a névföldrajzi kutatás számára biztosítanak különösen nagy előnyöket, ezért a székelyföldi helynevek elemzésében ezt a szempontot igyekeztem leginkább érvényesíteni.

Dolgozatomban nagy teret kapott a feldolgozásra, adatbázis-kezelésre létrehozott szoftver bemutatása, abban a reményben, hogy a tapasztalatok ilyen formájú összegzése más, hasonló vállalkozások elindításához is hasznos segítséget nyújt. A keresőprogram működésének leírásakor azokat a funkciókat mutattam be részletesen, amelyeknek a különböző névvizsgálati szempontok érvényesítésében jelentős szerepük lehet.

A dolgozat elemző részében tárgyalt hangtani, lexikai és szerkezeti-tipológiai témák, valamint a hozzájuk kapcsolódó térképek száma természetesen még jóval nagyobb is

lehetne. Kiválasztásukkor arra törekedtem, hogy kapcsolódjanak névföldrajzi, történeti, dialektológiai, névtani kutatások már korábban felvetett kérdéseire, és minél több szinten ábrázolják a székelyföldi helynevek általános jellemzőit és belső földrajzi tagolódását. Egyszersmind igyekeztem bemutatni a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségeit és korlátait az egyes nyelvi szinteken.

Történeti kérdésekben olyan mozaikdarabkákkal szolgálhatnak a névföldrajzi kutatások, amelyek kiegészíthetik, pontosíthatják a korábbi eredményeket. A székely betelepülés fázisainak történeti vizsgálatához a névtípusok földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgált; újraértelmezésük hozzájárulhat ahhoz, hogy hagyományos névtani tanulságok ne váljanak gépiesen felhasználhatóvá a történettudományban.

A nyelvjárástörténet és a nyelvtörténet kutatói néhány, a nevekben rendszeresen felbukkanó hangtani jelenség és számos névalkotó szó térbeli mozgását, előretörését vagy kiavulását tanulmányozhatják a történeti helynévadatok térképlapjain. Az ilyen vizsgálatokat viszont a névadatok szociolingvisztikai jellemzői és a nevekben felhasznált szókincs egyaránt behatárolják.

A „névközpontú” névföldrajz számára a nevek bármely tulajdonságának területisége sokatmondó lehet, de hiányérzetünk marad, amíg az ilyen típusú vizsgálatok megállnak egy megye vagy táj határainál, és nem terjednek ki a magyar nyelvterület egészére. A helynév-alkotásban felhasznált szókincs elemei természetesen sok esetben kisebb régiókban is igen kötött területi elterjedést mutatnak, hiszen szorosan összefüggenek a természeti környezet és a történeti folyamatok által is befolyásolt nyelvjárási szókészlet elemeivel. A nevek típusai, szerkezeti sajátosságai viszont olyan mélyen gyökerező, általánosan használt csoportokba rendeződnek, amelyeknek csak óriási adatmennyiséget informatikai eszközökkel rendszerező, az egész magyar névrendszerre kiterjedő kutatások alapján élekedhetnek ki a területi körvonalai.

KENYHERCZ RÓBERT:
A SZÓKEZDŐ MÁSSALHANGZÓ-TORLÓDÁSOK
AZ ÓMAGYAR KORBAN
(A HELYNEVEK HANGTÖRTÉNETI FORRÁSÉRTÉKE)
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány
Debrecen, 2011. 200 lap
 Témavezető: Hoffmann István
 Opponensek: A. Molnár Ferenc, Rácz Anita
 Védés: 2011. július 8.

1. A szókezdő mássalhangzó-torlódások vizsgálatának lehetőségei. – A szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok kérdésköre a magyar nyelvtudomány megszületésétől kezdődően magára vonta a nyelvészek figyelmét. Már a korai grammatikák szerzői is felfigyeltek arra, hogy nincs olyan magyar szó, amely két vagy három mássalhangzóval kezdődne, s ami mégis, az jövevényszó. A magyar nyelv e sajátosságának felismeréséből adódóan a szó eleji mássalhangzócsoporthoz később mind a nyelvek rokonsága iránt érdeklődő

történeti-összehasonlító nyelvészet, mind pedig a nyelvi változások törvényszerűségeit leírni próbáló újgrammatikus iskola számára hasznos vizsgálódási terepnek bizonyultak. A rendszeresebb kutatások eredményeképpen a 19. század végére már széles körben elfogadottá vált az az elképzelés, miszerint két mássalhangzó kapcsolata szó elején a magyarban kivételesnek számít. Nem meglepő tehát, hogy a kérdést központi témaként tárgyaló munkák elsősorban arra tettek kísérletet, hogy feltárják azoknak a feloldási módoknak a hangtani jellegzetességeit, amelyek megszüntették a magyar hangszerkezet szempontjából szokatlan hangkapcsolatokat. Ezzel szemben nagyon kevés az olyan írás, amely a jelenség másik oldalát, a magyar nyelvben megjelenő szókezdő mássalhangzó-torlódásokat próbálta volna bemutatni.

Ha azonban pusztán arra helyezük a hangsúlyt, hogy a magyar nyelv milyen módon integrált hangszerkezeti rendszerbe adott hangtani felépítésű jövevényszavakat, a nyelvi változás egy nagyon lényeges elemét hagyjuk figyelmen kívül. Mégpedig azt, hogy az idegen nyelvi hatás következtében a magyar fonotaktikai rendszer is változásnak indult. Szinte minden szerző felveti, hogy a jövevényszavak hatására az idők során vélhetően csökkent a feloldási tendencia ereje, azaz tulajdonképpen a magyar nyelv ellenállása az idegen szerkezeti mintával kapcsolatban, ám az ebből adódó következtetést senki nem vonta le. Pedig közismert, hogy egy hangtani változásnak nemcsak oka, hanem legtöbbször következménye is van a nyelvben. A hangtörténeti és leíró hangtani kutatásokból világosan kiderül, hogy a jövevényszavak hatására a magyar nyelv ősi fonológiai-fonotaktikai jellege fokozatosan átalakult, s így egy idő után már nem volt szükségszerű a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok megszűnése. Gyakran megemlítik, hogy egyes nyelvjárásokban újabb jövevényszavak esetében a mai napig bekövetkezik a torlódás feloldása, én azonban – egyetértve az újabb fonológiai leírások érvelésével – úgy vélem, ma ez már semmiképpen nem tekinthető a magyar nyelv fő törekvésének, hanem csupán egy hangváltozáshoz gyakran kapcsolódó regressziós jelenségről lehet szó.

Disszertációmban ezért a mássalhangzó-kapcsolatok szó eleji történetét nem abból a napjainkig általánosnak mondható nézőpontból igyekeztem megközelíteni, hogy története során a magyar nyelv miként küzdött a torlódások ellen, hanem azt a folyamatot próbáltam feltárni, amely során a minden kétséget kizáróan idegen fonotaktikai minta idővel a magyar hangszerkezeti rendszer részévé vált. A változáshoz természetesen a megmaradt torlódások mellett a torlódások feloldására irányuló törekvés is ugyanúgy hozzátartozik. Így munkámban a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok tárgyalása mellett azok feloldódásának kérdéskörét is érintettem. Azt gondolom, hogy a két tendencia azonos jogú, ugyanarra a jelenségre adott kétféle válaszként való együttes vizsgálata nemcsak ebben a kérdésben, hanem általában is pontosíthatja a jövevényszavak fonológiai integrációjával kapcsolatos hangtörténeti tudásunkat.

2. A vizsgálat módszertani kérdései

2.1. A vizsgált időszak. – Munkámban a szókezdő mássalhangzócsoporthoz tartozó történetét az ómagyar kor végéig kísértem nyomon. Azt gondolom, a vizsgálat alá vont korszak megválasztása – a határok meghúzásából adódó önkényesség mellett – könnyen indokolható. Az ómagyar kor volt ugyanis az az időszak a nyelvtörténetben, amely során a magyar nyelvben elsőként megjelentek a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok. Éppen a szó eleji mássalhangzó-torlódások körüli változás jelöli ki a maga első, élesebb cezúráját

valahol a 16. század első harmadában, amikor is már adatokkal alátámasztható módon megjelentek a belső keletkezésű szavakban is a két vagy több mássalhangzót tartalmazó szókezdetek (vö. pl. 1517: *prwchek*, EWUng. *prücsök* a.; 1527: *Ptrewffzkeleonek*, EWUng. *prüszköl* a.). Az ómagyar kor azonban heterogénnek látszik abban a tekintetben, hogy egyes évszázadaiban miként alakult az efféle szerkezetek sorsa. Más a változás jellege a korszak első felében, az Árpád-kor időszakában, amikor a honfoglalás következtében megváltozott nyelvi környezet hatására először jelentek meg a magyarban több mássalhangzóval kezdődő szavak, és más akkor, amikor ezek már nagyobb számban elterjedtek, s ennek következtében a magyar nyelv hangszerkezeti jellege is elkezdett átalakulni. A lehetőségekhez mérten próbáltam a változás kronológiáját is minél alaposabban megfigyelni.

2.2. Az elemzett nyelvi anyag. – Köztudott, hogy a középkori magyar írásbeliség jellegéből adódóan az ómagyar korból – különösen annak korai időszakából – a legtöbb nyelvi információt egyetlen nyelvemléktípus szolgáltatja: legkorábbi adataink a magyar nyelvre vonatkozóan az oklevelek szórványai, főként helynevek és személynevek. A szakirodalomban joggal hangsúlyozzák több helyen, hogy a szórványemlékek helynévi adatainak nyelvtörténeti, s ezen belül főként hangtörténeti forrásértéke éppen régiségük és jelentékeny számuk miatt felbecsülhetetlen szerepű a szókincs más elemeihez képest. S noha mára már az oklevelek szórványainak feldolgozottsága viszonylag gazdagnak és megbízhatónak mondható, ha megnézzük akár az ómagyar korra vonatkozó összefoglaló, akár a részkérdésekkel foglalkozó hangtörténeti munkák zömét, úgy tűnik, mintha a közszavak mégis valamiféle prioritást élveznének a leírásban a helynevekkel szemben: a legtöbb hangváltozást, hangfejlődési tendenciát ugyanis közszói mintákon bemutatva olvashatjuk.

Pedig a helynevek, amellettt hogy már a legkorábbi nyelvemlékes időktől kezdve segíthetik az ómagyar kor hangtanának leírását, további előnnyel is rendelkeznek a közszavakhoz képest, hiszen területileg kötöttek, s ezért az adott helyen, illetőleg közvetlen környezetében élők nyelvi jellegzetességeit tartalmazzák. Helyhez köthetőségük legfontosabb következménye pedig az, hogy nem csupán önmagukban vizsgálhatók, hanem megragadható a névkörnyezetük, ezzel összefüggésben pedig rekonstruálhatóak az adott területen uralkodó nyelvi-etnikai viszonyok is. Így végső soron a névrendszer más tagjaihoz viszonyítva megrajzolható a tulajdonképpeni kontextusuk. Ebből adódóan pedig könnyebb közvetlen etimonjuk megállapítása, keletkezésük időhöz kötése, s ráadásul adott esetben leírható segítségükkel egy hangváltozás területi elterjedésének íve. Ezeket a szempontokat figyelembe véve a helynevek általában is, de különösen a nyelvi változásokat illetően sokatmondóbbak, mint a közszavak. S mivel a diakrón vizsgálódás legfőbb kerékkötője az időbeli távolság és a források elégtelen volta, a nyelvtörténeti kutatásoknak lehetőség szerint minél több támpontot kell felhasználniuk egy-egy kérdéskör tárgyalásakor. Dolgozatomban éppen ezért példáját szerettem volna adni annak, hogy a helynévi adatok felhasználásának milyen tényleges előnyei lehetnek az egyes hangtörténeti folyamatok leírásában. Nem meglepő módon a munka egyik tanulsága az lett, hogy bizonyos hangtörténeti folyamatok újragondolását csak a régi helynévi anyag mind teljesebb feldolgozása teszi lehetővé.

2.3. Az adatgyűjtés elvei. – A szókezdő mássalhangzó-torlódásokhoz kapcsolódó hangtörténeti folyamatok korai szakaszának vizsgálata során alapvető elvi és módszertani kérdés, hogy az elemzésekbe milyen adatokat érdemes és szükséges bevonni. Mivel

célkitűzéseimnek megfelelően a hangsúlyt nem a mássalhangzó-kapcsolatok megszűnésére, hanem azok minőségi és gyakorisági összetevőinek vizsgálatára helyeztem, adataim összegyűjtésekor értelemszerűen csak olyan helyneveket és közszavakat vettem figyelembe, amelyeknek mássalhangzó-torlódást tartalmazó formája is adathozható a régiségben. Ennek a határnak a meghúzásával a kizárólag az etimológián alapuló hangtörténeti következtetéseket próbáltam elkerülni.

A sokszor töredékes adatokra és etimológiákra való utaltság mellett további problémát jelent a vizsgálatba vonható lexémák nyelvviségének meghatározása. A köznevek esetében ez többnyire nem jelent gondot, hiszen azok legkorábbi előfordulásai jórészt már magyar nyelvű szövegekben, valamint a nyelvhez tartozást egyértelművé tévő szójegyzékekben maradtak fenn. A helyneveket illetően azonban más a helyzet. Az ómagyar kori szórványemlékekről ugyanis általában nem derül ki egyértelműen, hogy milyen nyelvűek voltak, így könnyen előfordulhat, hogy az elemzések során nem magyar adatokból vonunk le következtetéseket az ómagyar nyelvvel vonatkozóan. Kulcsfontosságú volt tehát annak az átgondolása, hogy mi alapján tekinthető egy helynévi szórvány magyar, német, román vagy valamelyik szláv nyelvhez tartozónak. Ennek érdekében a névtani és a nyelvtörténeti szakirodalom eredményei közül megpróbáltam összegyűjteni azokat a szempontokat, amelyek alapján egy okleveles szórványt a magyar nyelvhez lehet kapcsolni. Ebben a névrendszertani összefüggések (névpárok, szinonimák, fonológiai variánsok) mellett a név keletkezésére vonatkozó információk (puszta személynévi névadás, helynévformánsok), valamint az átvett nevek esetében gyakran bekövetkező integrációs folyamatok tanulmányozása nyújtott segítséget (a szöveget érintő hangtani folyamatok, egyéb adaptációs jelenségek, csak a magyarra jellemző hangváltozások).

3. Az értekezés új tudományos eredményei

3.1. A szókezdő mássalhangzó-torlódások típusai a régi magyar nyelvben. – A források felhasználásának elvi és módszertani kérdései után fontosnak tartottam az elemzésekhez felhasznált adatállomány közzétételét is. Erre egyrészt azért volt szükség, hogy az elemzések mindenki számára ellenőrizhetőek legyenek, illetve a későbbi kutatások számára kiindulási pontként szolgálhassanak. Másrészt a magyar nyelvészeti gondolkozásban még mindig él az az elképzelés, miszerint a régi magyar nyelvben nem voltak mássalhangzó-torlódások, mert azok mindig feloldódtak. Az 1400-nál is több helynév és köznévi példában a torlódás korai adattal is igazolható, véleményem szerint már önmagában rámutat arra, hogy ez az álláspont nem védhető. Az adatok közzétételekor és a statisztikák elkészítésekor ugyanakkor nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy a biztosan magyar nyelvű nevek elkülönítsem a bizonytalanoktól. Sok esetben ugyanis a fent említett szempontok segítségével sem lehetett megállapítani azt, hogy egy-egy név milyen nyelven került be az oklevelekbe. Máskor olvasati vagy egyéb filológiai problémák miatt maradt bizonytalan a nevek megítélése.

Az így összeállított adatbázison alapuló fonológiai elemzés során arra törekedtem, hogy a puszta felsoroláson és statisztikán túl részletesen bemutassam az ómagyar nyelvben megjelenő két- vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok hangtani jellemzőit. A regisztrált hangkapcsolatok feltűnésének hátterét abból a szempontból próbáltam meg feltárni, hogy a mássalhangzó-torlódás első, második, illetve harmadik elemeként milyen képzési helyű és módú fonéma állt, valamint hogy ezek a fonémák milyen kombinációkban

jelentek meg a régi magyar nyelvben. Ugyanakkor külön szoltam azokról a hangkapcsolatokról is, amelyek etimológiai előzményeik ellenére sohasem jelentek meg a régi magyar nyelvben.

3.2. A szókezdő mássalhangzó-torlódások adaptációval és analógiával történő feloldása. – Ezek után szükségesnek tűnt a szókezdet megváltozását eredményező folyamat másik oldaláról is szólni. Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar nyelvbe kerülő szavak egy részében valóban megszűnt a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat.

Az általánosan elfogadott nézet szerint a mássalhangzó-torlódások feloldásának az oka abban kereshető, hogy a magyar nyelv ősi hangszerkezetétől idegen volt a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat, s ebből adódóan egész története során megfigyelhető az a tendencia, amely megszűnteti, de legalábbis jelentős mértékben csökkenti a nyelvbe torlódásos formában bekerülő lexémák számát. A régi helynévi előfordulások viszont éppen arra utalnak, hogy a magyarban már a legkorábbi időktől kezdve szép számmal adatolhatók több mássalhangzóval kezdődő szavak. Ezek alapján ellentmondásnak tűnik, hogy ha mégis tömegesen megjelenhettek az efféle fonológiai szerkezetet mutató szavak a nyelvben, akkor miért volt szükség a későbbi feloldásukra. A feloldás motivációjának hátterében így mindenképpen érdemesnek látszott elkülöníteni a valóban a torlódó szókezdetek szokatlanságával magyarázható adaptáció és a másodlagosnak tekinthető analógia útján bekövetkező hangalaki változásokat. Azt gondolom, így a szókezdetekhez kapcsolódó nyelvi változás egészének az értelmezése – beleértve a megmaradó torlódásokat is – a korábbi elemzésekhez képest némiképp árnyaltabbá vált.

PhD theses on Onomastics defended in 2011

The brief summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are published regularly in *Névtani Értesítő*: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence. – More detailed summaries, summaries in English and complete dissertations can be found on the home page of the Onomastic Section of the Society of Hungarian Linguistics (<http://nevtan.mnyt.hu>). A copy of the dissertations can be found in the libraries of the respective universities. – The dissertation presented here: SZENTGYÖRGYI, RUDOLF: The Deed of Foundation of Tihany Abbey as a source of research into Hungarian language history; BÉNYEI, ÁGNES: Derivation of toponyms in Hungarian; BÁRTH, M. JÁNOS: Linguistic Analysis of historical toponyms from Székely Land. A geolinguistic survey based on Attila Szabó T.'s Gazetteer of Transylvanian Historical Place Names; KENYHERCZ, RÓBERT: Word-initial consonant clusters in the Old Hungarian period. The value of place names as sources of historical phonetics.